

С. О. ГЛАДКИЙ

Сергій Олександрович Гладкий, доктор юридичних наук, доцент, професор ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

САМОСВІДОМІСТЬ ЯК СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ЯДРО ПРАВОВОГО САМОПІЗНАННЯ

Як зауважив російський філософ І. Ільїн, кожен з нас має правосвідомість незалежно від того, знає він про неї чи ні, розвиває її або, навпаки, нехтує нею¹. Проте на сучасному етапі соціогенезису лише особистість, яка приділяє увагу власній правосвідомості, тобто є самосвідомою у правовому вимірі суспільного буття, може бути достатньою мірою духовно вільною у суспільстві та ефективно використати наявні можливості самореалізації.

Самосвідомість людини формується в процесі її самопізнання в зовнішньому світі та внутрішньому світі. Право виявляє себе в кожному з цих світів. Пізнавати себе в зовнішньому світі – це означає усвідомлювати свої правові вчинки та правові взаємодії, власні можливості і здібності, необхідні для виконання тієї чи іншої юридичної діяльності. Як і зовнішній світ, внутрішній світ має свій простір і часові характеристики; його архітектоніка утворюється різноманітними психічними явищами і процесами, зокрема, правовими уявленнями, поглядами, почуттями, цінностями, установками тощо.

Персоноцентрична переорієнтація вітчизняної юридичної науки актуалізує проблематику правової самосвідомості особи. Дослідники зазначають, що самосвідомість і самооцінка в сукупності утворюють головний стрижень особистості, навколо якого формуються риси характеру, мотиви й інтереси, переконання й ціннісні орієнтації, світогляд і соціальні почуття, правосвідомість і правова культура². Проте аналіз наукової літератури з проблем правосвідомості свідчить про очевидну недостатність наукової розробки поняття, сутності, структури, динаміки, функціонального призначення правової самосвідомості особи, що можна пояснити, по-перше, складністю цього об'єкта пізнання й самого процесу (методики, техніки) його пізнання, та, по-друге, тривалим домінуванням у вітчизняному правознавстві соціоцентричних методологічних установок, згідно з якими правосвідомість розглядалася переважно як «форма суспільної свідомості» (адже «Само» суспільства на відміну від «Само» індивіда виокремити як об'єкт пізнання доволі важко). Зазначеним зумовлюється *мета* цієї статті, що полягає в розгляді з міждисциплінарних позицій сутності індивідуальної самосвідомості у контексті процесу правового самопізнання.

У психологічній і соціологічній науках вивченням самосвідомості та Я-концепції займалися чи продовжують займатися В. Джемс, К. Роджерс, Р. Бернс, І. Кон, О. Спіркін, В. Столін, М. Боришевський, О. Гуменюк, В. Кайгер, У. Кіреєва, А. Фурман та інші вчені. Вони піддають аналізу онтогенетичний, гносеологічний і феноменологічний аспекти цього психологічного утворення, досліджують його структуру та функції тощо.

Теоретичні дослідження самосвідомості як структури уявлень людини про себе та сукупності установок, спрямованих на себе, були започатковані В. Джемсом. Учений розглядав особистісне Я (Self) як подвійне утворення, котре містить Я-усвідомлювальне (I), або чисте Его, і Я-як об'єкт (Me), або емпіричне Его. Вчений зазначав, що це – «дві сторони однієї цілісності»³.

У зарубіжній та сучасній вітчизняній психології дослідження самосвідомості людини організуються переважно навколо поняття Я-концепції. Це поняття сформувалось у 1950 рр. у контексті феноменологічної (гуманістичної) психології (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.). З погляду психологів-гуманістів Я-концепція відображає те, як кожен із нас уявляє себе в контексті виконання різних суспільних ролей. Звідси формується спектр відмінних Я-образів, які постають у процесі сприйняття себе та інших через численні «ролі», які кожен так чи інакше «грає» у житті. Внаслідок відбору та тлумачення циклу сприйняття явищ у конкретної людини виникає цілісна психологічна картина оточення й себе у цьому оточенні⁴.

Р. Бернс виокремлює три складові Я-концепції – когнітивну, оцінкову, поведінкову – й структурно оформлює їх як ієрархію, а також обґрунтовує її роль у процесі вікового розвитку людини. Вчений переконаний, що формування Я-концепції відбувається у взаємодії між людьми, де винятково важливу роль відіграє сукупність своєрідних установок особи⁵. Крім того, дослідник поєднує емпіричні дослідження із психолого-педагогічними, вивчаючи взаємовплив Я-концепції і повсякденної поведінки людини.

Серед досліджень вітчизняних учених на увагу заслуговують, зокрема, публікації О. Гуменюк, яка розвиває ідею самотворення позитивної Я-концепції як гармонійного взаємодоповнення чотирьох складових (когнітивної, емоційно-оцінкової, вчинково-креативної та спонтанно-духовної) в контексті інноваційно-психологічного клімату модульно-розвивальної системи освіти⁶.

Самосвідомість традиційно характеризують через процес усвідомлення людиною себе як особистості, своєї діяльності в суспільстві, стосунків з іншими людьми, рис характеру, власних дій і вчинків, мотивів,

цілей, розумових, моральних та духовних властивостей⁷. Всі перераховані та низка інших об'єктів усвідомлення можуть мати специфічно правовий прояв або перебувають у безпосередньому взаємозв'язку з правовими феноменами.

З погляду психологічного аналізу самосвідомість являє собою складний психічний процес, сутність якого полягає в сприйманні особистістю численних образів самої себе в різноманітних ситуаціях діяльності та поведінки, в усіх формах взаємодії з іншими людьми та в поєднанні цих образів у єдине цілісне утворення – поняття Я, власної індивідуальності⁸. Самосвідомість є ядром особистості, необхідною умовою її становлення та розвитку, що полягає у здатності людини виокремлювати себе з навколишнього світу, усвідомлювати й оцінювати своє ставлення до світу та до самої себе⁹.

Становлення самосвідомості та Я-концепції характеризується поступовим структурно-функціональним ускладненням упродовж всього життя. Онтогенетично розвиток Я-концепції відбувається поетапно: Я-образ людини, пройшовши певний первинний цикл становлення, збагачується і взаємодоповнюється Я-ставленням, Я-вчинками, в результаті чого виникає Я-концепція як інтегральна цілісність сфери самосвідомості. Отже, цей феномен являє собою динамічне, складно структуроване утворення, яке складається з уявлень і установок людини щодо самої себе.

Я-концепцію «правової людини» можна трактувати як сукупність психологічних механізмів, установчу систему, функціональне призначення якої полягає у встановленні та корегуванні особою відповідності самої себе як суб'єкта права, носія право- і дієздатності та правосвідомості, учасника правових відносин і суб'єкта правової (правомірної та протиправної) поведінки умовам та обставинам свого існування у світі права (правовому вимірі суспільного буття).

У контексті соціального призначення права як регулятора суспільних відносин особливий інтерес становлять наукові уявлення щодо ролі самосвідомості та Я-концепції в організації людської психіки, соціальної взаємодії, саморегуляції особистості.

Так, М. Боришевський розглядає самосвідомість як складне утворення у структурі особистості, завдяки якому – за умови її адекватного розвитку – відбувається процес урівноважування та конструктивної взаємодії зовнішніх обставин та внутрішніх умов. Учений наголошує на важливій ролі самосвідомості у розвитку в особистості здатності до саморегуляції власної активності. Самосвідомість є тим утворенням у структурі особистості, – пише він, – яке конститує потребу й уміння індивіда критично оцінювати та контролювати свою поведінку, довільно скеровувати, перебудовувати власні дії та вчинки з урахуванням їх можливих наслідків для навколишніх і для себе особисто¹⁰. З такого погляду розвинена самосвідомість є базовою умовою виникнення в людини прагнення до свідомої реалізації у власній поведінці правових приписів (т. зв. «принципової» правомірної поведінки).

В. Морсанова та Е. Аронова виокремлюють три основні функції самосвідомості. Першу й основну функцію вони пов'язують зі здатністю особистості до самоідентифікації та самооцінки, підтримання внутрішньої цілісності та самототожності. Другу – зі здатністю людини бути суб'єктом усвідомленої й спрямованої самозміни. Третю (найменш досліджену) – зі спрямованою регуляцією власної поведінки та життєдіяльності за посередництвом самосвідомості, що забезпечує їх осмисленість¹¹.

Розглядаючи самосвідомість як внутрішню детермінанту життєдіяльності та саморозвитку особистості, дослідники підкреслюють виняткову роль Я-концепції у цьому процесі. Виникаючи на високому рівні розвитку самосвідомості, – зазначає М. Боришевський, – Я-концепція стає своєрідним еталоном, згідно з яким індивід фіксує процес свого особистісного розвитку як зростання у різних іпостасях життєдіяльності: у взаєминах з іншими, у професійній діяльності, у прецизюванні (уточненні) бачення себе у системі провідних життєсенсових цінностей¹².

А. Фурман зазначає, що з моменту виникнення Я-концепції набуває іманентної самодостатності; стає активною внутрішньою засадою культурного розвитку людини, важливим чинником інтерпретації її ментального досвіду. Ось чому вона накладає відповідний – позитивний, нейтральний чи негативний – відбиток на всі поведінкові дії особистості, спричинюючи домінантний перебіг адаптивних, неадаптивних чи дезадаптивних процесів¹³.

З погляду У. Кіреєвої, низка основних призначень Я-концепції центрується довкола самоусвідомлення, яке забезпечує визначення особи в суспільному часопросторі, ідентифікацію з оточенням, досягнення гармонійного самоототожнення і сталості поведінки. Відтак Я-концепція, підсумовує дослідниця, це важливий фактор організації психіки, стрижневе утворення онтогенетичного розвитку індивіда, котре забезпечує не лише його сукупність самоуявлень, а й самоусвідомлювальний характер поведінкового вчинення і продуктивність взаємодії в довіллі¹⁴.

Отже, на думку дослідників Я-концепції, це психологічне утворення є важливим фактором як організації психіки людини, так і регуляції її різних форм активності у житті. Вона більшою чи меншою мірою забезпечує гармонізацію внутрішнього світу індивіда, його персоніфікацію та ідентифікацію з довіллям, визначеність у соціальних стосунках, вектори саморозвитку. Визначаючи параметри персоніфікованого самосприйняття та суспільних форм активності (поведінка, діяльність, спілкування) індивіда, Я-концепція відіграє важливу роль і в психологічному механізмі творення та реалізації права.

Функціональне призначення і прояв Я-концепції дослідники розглядають у нерозривному зв'язку з процесом її формування. На думку О. Гуменюк, процес становлення Я-концепції індивіда – це розгорнутий усередині нього соціальний цикл саморозвитку, у межах якого виникає образ Я і самооцінка, що спричинюють

відповідні поведінкові акти і вчинкові дії¹⁵. Я-концепція формується за етапами соціалізації, має індивідуально-природне спрличення, виникає в процесі розгортання соціальної взаємодії, а тому є відносно стійким психічним новоутворенням, яке водночас зазнає внутрішніх коливань і змін¹⁶.

Серед зарубіжних учених проблематику вивчення Я-концепції у контексті соціальної взаємодії розробляли насамперед представники символічного інтеракціонізму Ч. Кулі та Дж. Мід. Згадані вчені обстоюють тезу про те, що людина й оточуючі становлять єдине ціле. Так, Ч. Кулі обґрунтовував теорію «дзеркального Я», згідно з якою самоуявлення людини формується через думки про неї навколишніх. Саме завдяки соціальному доквіллі з'являється «ідея Я», котра містить «три компоненти – уявлення про те, яким я видаюся оточенню, як воно оцінює мене, і як я оцінюю себе сам, себто про самооцінку»¹⁷. У концепції Дж. Міда «Я» є похідним від групового «Ми», причому зміст першого зумовлений уже не думками інших, а реальними взаємостосунками з ними, їхньою спільною діяльністю»¹⁸.

Соціологи традиційно прагнуть аналізувати «Я» не лише через групову приналежність, а й використовуючи поняття «соціальна роль». Оскільки рольове функціонування особи може бути пов'язано з усвідомленням, набуттям та реалізацією певних юридичних прав і обов'язків, засвоєння відповідних соціальних ролей позначається на формуванні правосвідомості та правової самосвідомості індивіда. У зв'язку з цим, у процесі правової соціалізації дослідники виокремлюють дві основні якісні фази – соціальну адаптацію та інтеріоризацію, пропонуючи їх вважати і фазами формування правосвідомості та правової культури¹⁹.

Соціальна адаптація означає пристосування індивіда до правового середовища його життєдіяльності. Основним способом адаптації є прийняття правових норм та цінностей нового соціального середовища, існуючих у ньому форм взаємодії. Інтенсивність цього процесу, ефективність його впливу на індивіда може змінюватись залежно від ступеня варіативності самого соціального середовища, а також індивідуальних особливостей індивіда. Серед останніх – здатність до саморефлексії, корегування самообразу та самооцінки.

Інтеріоризація – це засвоєння індивідом створених суспільством соціальних (у тому числі правових) норм, цінностей, настанов, уявлень, стереотипів і перетворення їх в особисті переконання. У перебігу інтеріоризації в індивіда виникає система внутрішніх регуляторів поведінки²⁰, зазнають змін відповідні модальності Я-концепції (насамперед, «Я-ідеальне», «Я-нормативне» та інші).

Особливо важливу роль у процесі формування правової самосвідомості індивіда відіграє соціальна ідентифікація. В її перебігу здійснюється самовизначення, самооцінка індивіда у зв'язку з соціальними ролями, що реалізуються, з'ясування його місця в системі статусів, формування поглядів людини на себе з певної позиції в соціально-правовому просторі²¹. При цьому змін зазнає насамперед такий компонент Я-концепції, як «Я-реальне». Зазначені зміни позначають рух індивіда на шляху правового самопізнання.

Все вищевикладене дозволяє сформулювати такі висновки і узагальнення:

1. Самосвідомість індивіда з її духовним, емпіричним і рефлексивним прошарками належить до структури людської свідомості та являє собою складний процес, змістом якого є усвідомлення людиною себе як індивідуальності, свого внутрішнього світу, власної ідентичності, своєї Я-концепції. Будучи зорієнтованою переважно на внутрішній світ людини, самосвідомість інтегрує такі процеси, як самопізнання, самооцінка та саморегуляція.

2. Результати наукових досліджень самосвідомості засвідчують універсальний характер цього феномена, його багатогранний взаємозв'язок з різними складовими структури особистості, визначальний спричинювальний вплив на внутрішнє життя і зовнішню (соціальну) активність індивіда, в тому числі у сфері правових взаємодій. Я-концепція як індивідуально-неповторне утворення певним чином «форматує» активність людини у вимірі правового самопізнання, визначає її межі й забезпечує упорядкування результатів (конструювання й зміни самообразу).

3. Так само, як правосвідомість є невід'ємною і «органічною» складовою свідомості цивілізованої людини в сучасному світі, правова самосвідомість виступає подібним за «статусом» компонентом її самосвідомості. У практичному (поведінково-регулятивному) аспекті розгляду цих психічних утворень правова свідомість, як і правова самосвідомість, не мають самостійного існування їх виокремлення можливе лише в площині наукового теоретизування. З такого погляду, правова самосвідомість – це сукупність психічних явищ і процесів, які мають правовий зміст (виникають як наслідок спрямованості свідомості на правові феномени) та належать до різних структурних компонентів самосвідомості індивіда. Проте наукові дослідження правової самосвідомості сьогодні є актуальними, оскільки вони створюють передумови для поступального розвитку механізму психічної саморегуляції правової поведінки учасників суспільних відносин, спроможні стимулювати цей розвиток.

¹ Ильин И. А. Путь к очевидности / И. А. Ильин. – М.: Республика, 1993. – С. 251.

² Манойло Н. Г. Світоглядно-мотиваційна визначеність правосвідомості: соціально-філософський дискурс: автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Н. Г. Манойло. – Запоріжжя, 2008. – 16 с.; Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна [та ін.]. – Х.: Право, 2009. – С. 55.

³ Психология самосознания : хрестоматия / ред.-сост. Р. Я. Райгородский. – Самара: Изд. дом «Бахрах-М», 2003. – С. 7.

⁴ Кіреєва У. Теоретичні підходи до психологічного вивчення Я-концепції / У. Кіреєва // Психологія і суспільство. – 2010. – № 4. – С. 113.

⁵ Психология самосознания : хрестоматия / ред.-сост. Р. Я. Райгородский. – Самара: Изд. дом «Бахрах-М», 2003. – С. 335.

- ⁶ Гуменюк О. Є. Психологія інноваційної освіти: теоретико-методологічний аспект / О. Є. Гуменюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 385 с.
- ⁷ Кірсєва У. Психологічний аналіз Я-концепції у контексті самосвідомості / У. Кірсєва // Психологія і суспільство. – 2010. – № 1. – С. 122.
- ⁸ Болотова А. К. Развитие самосознания личности: временной аспект / А. К. Болотова // Вопросы психологии. – 2006. – № 2. – С. 116.
- ⁹ Моросанова В. И. Саморегуляция и самосознание субъекта / В. И. Моросанова, Е. А. Аронова // Психологический журнал. – 2008. – № 1. – Том 29. – С. 14.
- ¹⁰ Боришевський М. Самосвідомість як фактор психічного розвитку особистості / М. Боришевський // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 120.
- ¹¹ Моросанова В. И. Вказана праця. – С. 14–15.
- ¹² Боришевський М. Вказана праця. – С. 120.
- ¹³ Фурман А. В. Психодіагностика особистісної адаптованості / А. В. Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – С. 23–24.
- ¹⁴ Кірсєва У. Вказана праця. – С. 128.
- ¹⁵ Гуменюк О. Соціальний формат розвитку Я-концепції / О. Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2004. – № 3. – С. 82–83.
- ¹⁶ Гуменюк О. Структурно-функціональне взаємодоповнення складових Я-концепції людини / О. Гуменюк // Соціальна психологія. – 2005. – № 5. – С. 68.
- ¹⁷ Психологія самосознания : хрестоматія / ред.-сост. Р. Я. Райгородский. – Самара: Изд. дом «Бахрах-М», 2003. – С. 49.
- ¹⁸ Там само. – С. 50, 51.
- ¹⁹ Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна [та ін.]. – Х.: Право, 2009. – С. 61–62.
- ²⁰ Там само. – С. 62.
- ²¹ Там само. – С. 62–63.

Резюме

Гладкий С. О. Самосвідомість як структурно-функціональне ядро правового самопізнання.

Стаття присвячена розгляду низки питань, що належать до комплексу проблем науково-теоретичного і практичного характеру, які виникають у процесі розробки автором теоретичних засад, методології й методики правового самопізнання. Згідно з логікою і цілями цього дослідження, піддаються міждисциплінарному аналізу сутність, структурно-функціональні характеристики, закономірності формування самосвідомості людини та її правові компоненти. Правова самосвідомість осмислюється як психічне утворення, яке може бути дієвим регулятором правової поведінки і чинником поступального розвитку правосвідомості та правової культури індивіда.

Ключові слова: свідомість, самосвідомість, Я-концепція, правосвідомість, правова самосвідомість, правове самопізнання.

Резюме

Гладкий С. А. Самосознание как структурно-функциональное ядро правового самопознания.

Статья посвящается рассмотрению ряда вопросов, относящихся к комплексу проблем научно-теоретического и практического характера, которые возникают в процессе разработки автором теоретических основ, методологии и методики правового самопознания. Согласно целям и логике этого исследования, подвергаются междисциплинарному анализу сущность, структурно-функциональные характеристики, закономерности формирования самосознания человека и его правовые компоненты. Правовое самосознание осмысливается как психическое образование, которое может быть действенным регулятором правового поведения и фактором поступательного развития правосознания и правовой культуры индивида.

Ключевые слова: сознание, самосознание, Я-концепция, правосознание, правовое самосознание, правовое самопознание.

Summary

Gladky S. Self-consciousness as a structural and functional core of legal self-knowledge.

In the article from the point of interdisciplinary addresses issues development of self-consciousness of the individual in the field of law. Investigation of the nature, structure, functions and the genesis of self-consciousness is a necessary step towards the development of the author of the theoretical foundations, methodology and methods of legal self-knowledge. Legal self-consciousness is interpreted as mental education, which can be an effective regulator of legal behavior and factor the progressive development of legal awareness and legal culture of the individual.

Key words: consciousness, self-consciousness, self-concept, legal consciousness, legal self-consciousness, legal self-knowledge.

Отримано 13.10.2014